

צמחים ים תיכוניים בחצר הבית בארץ ישראל הקדומה: מסורת ותמורות

א. צמחי הגינה הביתית בארץ ישראל

1. סביבת הבית והצומח הקדום

המקורות ההיסטוריים מלמדים על שילוב של מגוון גידולי תרבות וצמחי בר ים תיכוניים בחצר הבית הארץ ישראלית הקדום. שטח החצר שימש למגוון מטרות (בישול, כיבוס ועוד), ובין היתר גם לזריעה ולנטיעה. ככל הנראה, השימוש למטרות חקלאיות היה מוגבל, והוא היה תלוי בטיפוס הבית ואופי החצר (גודל, ריצוף, מקורות מים זמינים). העץ שימש בחצר של תקופת חז"ל, וכך גם בגינה הערבית המסורתית שבכפרים, לשתי מטרות עיקריות, המשקפות את התרבות הקדומה ואת אורח החיים הקדום. הוא נועד בראש ובראשונה למאכל פרותיו, וזאת כחלק מהתפיסה הכלכלית של משק אוטרקי, המספק את התצרוכת העצמית במידת האפשר. מאידך, יש לעץ שימוש משני - ישיבה בצלו לשם מנוחה ובילוי, וזאת כחלק מתפקידי החצר כשטח פונקציונלי, המשלים את השימושים של מבנה המגורים. על רקע זה הועדפו עצי מאכל על פני עצי סרק, וכדי ליהנות משתי הפונקציות נשתלו עצי מאכל בעלי צמרת רחבה יחסית, כגון תאנה. הקדמונים העדיפו לשלב בגינתם צמחים ים תיכוניים, משום היותם נפוצים בסביבה הקרובה, ומשום התאמתם לאקלים האזור.

מפנה בעיצוב גינת הבית בארץ ישראל חל במאה התשע עשרה. בגינות של מתיישבים אירופאיים שולבו צמחים ים תיכוניים, אולם גם צמחים ממוצא זר. בשנים האחרונות ניתן למצוא בגינות, עצים, שיחי נוי ופרחים עונתיים, שרובם אינם ממוצא מקומי, כך שנופה של הגינה המודרנית שונה לחלוטין מנוף החצר בתקופות הקדומות. ההבדל הבולט הוא בכך שהגינה המודרנית באה למלא בעיקר פונקציה אסתטית, בעוד שהגינה הקדומה נועדה בעיקר לשם הפונקציה השימושית.

* ראשיתו של מאמר זה בהרצאה מיום עיון בנושא 'שיח השדה', שהתקיים במכללת יעקב הרצוג, אלון שבות, בכ"ב בכסלו תשס"ג (27.11.2002).

2. הדגם הרצוי לגינון ביתי וסביבתי בימינו - 'הגישה המשלבת'

הגינון הביתי תלוי בטעמים ובהשקפתם של מתכנני הסביבה ושל אדריכלי הנוף, אולם גם בצרכיו של הדייר. מכאן שבראש ובראשונה יש ליצור סינתזה בין שני גורמים אלה. עיצוב הגינה נקבע גם לפי זרמים ואפנות עיצוב, המשתנים תדיר בעולם המודרני, כך שיש להתחשב גם במגמה זו, ולא להתמקד בדגם סגנוני אחד. כאמור, הגישה הרווחת היום מעדיפה צמחים ממוצא זר על פני צמחים מקומיים. דא עקא, שאסכולת עיצוב זו מתעלמת מכמה היבטים קרדינליים בעיצוב הגינון הביתי והסביבתי, המחזקים את הצורך בשילובם של צמחים מקומיים. יש להדגיש: אין אנו מ'חסידי הגינון הים תיכוני המובהק', אלא אנו דוגלים בדגם 'משלב' של גידולים ים תיכוניים לצד צמחים זרים, וזאת מהסיבות שנציע להלן:

א. תועלת אקולוגית - עיצוב הגינה דורש התחשבות בתנאי בית הגידול המיועד לנטיעה (זווית נטייה, מידת האור, ניקוז וכד'), ובאופן כללי יותר, התחשבות בהתאמתם של צמחי הגינה לאקלים המקומי (משקעים, מזג אוויר וכד'). צמחי נוי ממוצא טרופי דורשים כמויות גדולות של מים, בעוד שגידולים ים תיכוניים מקומיים מותאמים ביסודם לאקלים וליובש של הארץ. יש לתת את הלב להיבט זה, במיוחד לאור החובה לחסוך במים לאור משבר המים בישראל.

ב. תועלת פרקטית - הגינה המודרנית מעוצבת, כאמור, בעיקר למטרות אסתטיות, ותכנונה מתעלם מפונקציות שימושיות אחרות שיכולות להסב תועלת והנאה לדיירי הבית. כך, למשל, שילוב של צמחי מרפא, כגון אלווורה וצמחי תבלין, בערוגות או בפינות מוגדרות בסביבת הבית, יתרום להעשרת טעמים של מאכלי הבית ואף לשימוש רפואי טבעי.

ג. תועלת תרבותית-חינוכית - תרומתה של צמחיית הבית לדייריו אינה מצטמצמת בצדדים הפרקטיים בלבד, אלא היא יכולה לספק לבני הבית גם חוויה תרבותית-לימודית. הצומח הים תיכוני הוא חלק בלתי נפרד מהנוף הארץ ישראלי. נוף 'מלאכותי וזר', יוצר תחושה של התעלמות משיוכנו לנוף המזרחי, ובמידת מה הוא יוצר 'אנטגוניזם תרבותי-פוליטי'. הנוף הים תיכוני מהווה את הרקע להתרחשויות שבמקורותינו הקדומים. הנוף משתקף באופן בולט בתנ"ך ובדברי חז"ל, עד שקשה לתארם בלעדיו, בדרך של מזמורי שירה, משלים ופתגמים. ניתן לשלב סמלים אלה גם בגינה. כך, למשל, שילוב של גפן או תאנה בחצר המודרנית כסמלי שלום ("איש תחת גפנו ותחת תאנתו", מל"א ה', ה), יבטא את הכמיהה לערך אנושי עליון זה. הצמחייה הים תיכונית משקפת גם סמלים ותכנים הקשורים לחגי ישראל ומועדיו. פריחת החצבים בחודש אלול מהווה לטעמי דוגמה לזיקה המשולשת שבין האדם, הצמחייה הניבטת מחלון ביתו, והזמן. החצבים אינם רק משרי הסתיו כעונה, אלא יש בהם גם סמל לחודש הרחמים והסליחות - חודש התשובה. התעוררות החצב בפריחה לבנה אמורה

צמחים ים תיכוניים בחצר הבית בארץ ישראל הקדומה: מסורת ותמורות

לעורר את הצורך להתלבן ולהתנקות בחודש זה. סיבוב קצר בגינה עם חצבים פורחים יעצים את חוויית התשובה.

לאורך ההיסטוריה פיתח האדם את סביבתו הקרובה, כדי שזו תספק את צרכיו האישיים. אחד ההיבטים הקשורים למגמה זו הוא אימוצם (introduction) של צמחים, מסביבתם הטבעית אל בית הגידול המלאכותי.¹

מאמר זה מתחקה אחר שילובם של צמחי נוי, בושם, תבלין ומרפא ממוצא ים תיכוני, בחצר של בתי המגורים בארץ ישראל הקדומה. מחקרים שונים עוסקים בגידולי הבר והחקלאות של ארץ ישראל במהלך הדורות.² תרומתו של מחקר זה להיסטוריה של הצומח הארץ ישראלי היא בהתמקדותו בצמחים שהוכנסו לגינה הפרטית, מתקופת חז"ל ועד למאה התשע עשרה, על רקע אופייני, מקומם ושימושיהם. נערוך גם השוואה בין מאפייני הגינה הקדומה למגמות שילוב הצמחים בגינה המודרנית.

טרם הדין נעיר מספר הערות מתודיות:

א. קשה למצוא במקורות ההיסטוריים כרונולוגיה עקבית ביחס לגידול צמחים בגינה הביתית. מכאן שהצגת העובדות ההיסטוריות הינה קטועה, והיא משקפת פרקי זמן מוגדרים לאורך הדורות. יחד עם זאת, המקורות הנידונים מאפשרים הצצה לחלקתו של האדם הפרטי, והם מלמדים על סגנונותיה של הגינה הקדומה.

ב. בחלק מהמקורות נזכרו צמחים שקיימת לגביהם עמימות ביחס למקום גידולם: שדה חקלאי, גן ירק או חצר בית המגורים. מכאן שיש לשער נתונים אלה, על פי אופי הצמח ומקומו בסל המזון, או ההקשר שבו הוא נזכר. כך, למשל, אנו

1. על מוצאם ואימוצם של צמחים המשמשים בתרבות, מצוי כר ספרותי רחב. ראה: H.G. Baker, *Plants and Civilization*, London 1970; A. De Candolle, *Origin of Cultivated Plants*, London 1886 (Reprinted New York 1967); N.I. Vavilov, *The Origin, Variation, Immunity and Breeding of Cultivated Plants (Chron. Bot. 13)*, MA 1951; D. Zohary & M. Hopf, *Domestication of Plants in the Old World*, Oxford 1994.

2. בנושא זה קיימים מחקרים רבים ונציג כאן כמה מהם. בסוגיית הגידולים בארץ ישראל בתקופת המקרא, המשנה והתלמוד, ראה: 'פליקס, עצי פרי למיניהם - צמחי התנ"ך וחז"ל, ירושלים תשנ"ד; הנ"ל, עצי בשמים יער ונוי - צמחי התנ"ך וחז"ל, ירושלים תשנ"ז; א' פלדמן, צמחי התנ"ך, תל אביב 1956; הנ"ל, צמחי המשנה, תל אביב 1956. על גידולי ארץ ישראל בימי הביניים ראה: ז' עמר, סוגיות בישוב, בחקלאות ובנוף ארץ-ישראל בימי-הביניים, עבודת גמר, אוניברסיטת בר אילן, רמת גן תשמ"א; הנ"ל, גידולי ארץ-ישראל בימי-הביניים תיאור ותמורות, עבודה לשם קבלת התואר דוקטור, אוניברסיטת בר אילן, רמת גן תשנ"ו.

- מניחים כי חלק מצמחי התבלין (שנאכלו טריים), שלא היו מגידולי היסוד בכלכלה הקדומה, גודלו בחלקות מוגבלות ובעיקר לתצרוכת אישית.
- ג. המאמר דן בשילובם של צמחים ים תיכוניים מקומיים בחצר של הבית הארץ ישראלי, אולם אין הוא עוסק בשאלת זמן היותם או אימוצם כגידולי תרבות. לפיכך, נדון בצמחי בר מובהקים שהועתקו לגינות, או בצמחים מקומיים שהיו ידועים בתרבות קודם לכן, תוך מעקב על המשך מגמה זו.
- ד. אין המאמר בא להקיף את כל הגידולים של הגינה הקדומה, אלא את החשובים והבולטים שביניהם. יש להניח שצמחים ים תיכוניים נוספים שכנו בגינות הבתים, אלא שמתעמי אופייה של הספרות הקדומה, הם לא נזכרו במקורות הכתובים הקדומים.

ב. צמחים ים תיכוניים בחצר הבית הקדום: תקופת המשנה והתלמוד

1. הבית, החצר והגן בעולם הרומי: רקע היסטורי

התחום המחקרי העוסק בנוף הקדום (Landscape Archeology), נידון בבמות שונות בעשורים האחרונים, מזוויות ומהיבטים מגוונים. מחקרים שונים עוסקים בצורות של נוף טבעי או מלאכותי, תוך בחינת הגורמים שעיצבו נופים אלה. הטיבה לנסח עניין זה ג' לואיס-הוט, שעסקה במהותו של תחום זה ובשיטות לבחינתו: "קיים דיאלוג בין האדם לנוף, המבטא למעשה את תרבות האדם"³. הנוף המלאכותי שיצר האדם בא לידי ביטוי בצורות יישוב, כגון ערים גדולות או כפרים, ובנופים שמסביבן, כגון העורף החקלאי, כאשר יש קשר בין היישוב לפריפריה שלו (hinterland)⁴.

בבואנו לבחון את עיצובה הבוטני של החצר בתקופת חז"ל, המקבילה לתקופה היוונית-רומית, עלינו לתאר בקצרה את הנוף העירוני הקדום, ובעיקר את בית המגורים שהחצר הייתה חלק ממנו. כפי שנראה להלן, קיים קשר הדוק בין אופי החצר ותפקידיה לבין הצמחים והגידולים שגודלו בה.

במסגרת הדיון כאן נעסוק בעיקר בגינות של בתי מגורים פרטיים. אולם נציין כי גינות פאר של שליטים ושל מלכים, שתוכננו ועוצבו בסמיכות לארמונות ולמבנים

3. J. Louis-Huot, 'The Archaeology of Landscape', in: L. Milano et al. (eds.), *Landscapes - Territories, Frontiers and Horizons in the Ancient Near East*, XLIV RLI (Part 1 - Territories, Frontiers and Horizons in the Ancient Near East, XLIV RLI (Part 1 P. Invited Lectures), Padova 1999, pp. 29-34. עוד על הגורמים המשפיעים על הנוף ראה: Goldberg, 'The Changing Landscapes', in: T. Levy (ed.), *The Archaeology of Society in the Holy Land*, London 1995, pp. 41-57.

4. ה'הינטרלנד' כלל למעשה כמה סוגים, כגון כלכלי, חקלאי, תרבותי או אדמיניסטרטיבי. על כך ראה: I.W. Hopkins, 'The City Region in Roman Palestine', *PEQ* 112, 1980, pp. 19-32; J. Schwartzs, *Lod (Lydda), Israel: From Its Origins through the Byzantine Period, Tempus Reparatum, BAR International Series 571*, Oxford 1991.

צמחים ים תיכוניים בחצר הבית בארץ ישראל הקדומה: מסורת ותמורות

מונומנטליים, ידועות מתקופת המקרא. גנים אלה כללו מגוון של גידולים וצמחים, שחלקם אף יובאו מארצות זרות.⁵ בתקופה הרומית ידועים גנים דומים, כגון בעיר רומא, שהיו בה למעלה מארבעים גנים שהשתרעו לאורך הגבעות האסקווילינית והפיניקית, ולאורך גדות הנהר, וכן גנים בוילות של עשירים, כגון בעיר פומפיי.⁶ באופן כללי, המדרג היישובי בתרבות הקלסית, ללא הבדל בין יישובים יהודיים לנכריים, כלל שלוש רמות של יישוב:

א. הפוליס, או הכרך, הייתה בעלת משטר עצמאי וכללה בעיקר נוף בנוי ומתוכנן, ללא הקצאת שטחים ירוקים. נוף זה כלל רחובות, כיכרות, מבני ציבור (תאטרון ובית מרחץ) ועוד. העיר הייתה בעלת בתים גבוהים ורחובות צרים, ואוכלוסייתה הייתה רבה.⁷ בערי ענק שאפיינו את האימפריה הרומית, כמו רומא, היו מצויים בתי מגורים פרטיים של עשירים (domus) או בתים רב-קומתיים שנבנו בצפיפות רבה (insulae).⁸ בחלק מהגזוזטרות והאכסדרות של האינסולות (רובעי המגורים), השתרגו צמחים מטפסים, והחלונות היו גדושים בעציצים שנראו כגינות פורחות.⁹ יש להניח, שעיצוב זה בא כדי להשלים את החוסר בחלקות צמחים בפוליס הצפופה.

ב. העיירה: יחידת הבנייה הבסיסית של העיירה היא ה'חצר', שכללה חדרי מגורים, שירותים וחצר פתוחה. בין החצרות היו רחובות ריקות ('רחוב' בלשון חז"ל), ורחובות ('מבוי' בלשון חז"ל). העיירה היהודית בדרך כלל לא נבנתה כיחידה מתוכננת.¹⁰

5. כגון הגנים התלויים שנבנו על ידי נבוכדנאצר לכבוד אשתו. ראה: א"ק רונקו, 'פלא הגנים התלויים', *גן ונוף* 54 [4], 1999, עמ' 6-12; או גן ארמונה של המלכה חאתשפסות, שכלל עצי מור (ולדעות אחרות לבונה) שהובאו מערב למצרים. ראה: N. Groom, *Frankincense and Myrrh*, Beirut 1981, pp. 26-27.

6. על גנים אלה ראה: ז' קארקופינו, *חיי יום יום ברומא*, ע' בורלא (מתרגם), תל אביב 1967, עמ' 25; E. Kluckert, *European Garden Design from Classical Antiquity to the Present*, Day, Germany 2000.

7. על תכנונה של העיר הרומאית ורכיביה האורבניים, ראה: J.B. Ward-Perkins, *Planning and Cities: Cities of Ancient Greece and Italy - Planning in Classical Antiquity*, New York 1974, pp. 27-36; P. Hodge, *Aspects Romans Life: Roman Towns*, London 1977; P. Grimal, *Roman Cities*, Wisconsin 1983, pp. 10-76.

8. על בית המגורים בעולם הרומאי, ראה: ז' קארקופינו (לעיל, הערה 6), עמ' 41-26; פ' הודג' (לעיל, הערה 7), עמ' 24; י' צפרייר, *ארץ ישראל מחורבן בית שני ועד הכיבוש המוסלמי*, ב, ירושלים תשמ"ח, עמ' 133-142.

9. ז' קארקופינו (לעיל, הערה 6), עמ' 31-30.

10. ראה: ז' ספראי, *פרקי גליל בתקופת המשנה והתלמוד*, ירושלים תשמ"ה, עמ' 153-169. ספראי מתאר, אמנם, צורות משנה של יישובים הכלולים בשלוש הקטגוריות המובאות כאן, אולם כאן התייחסנו לעיקרי הדברים.

- ג. הכפר - קיבוץ בתים קטן של תושבים פרטיים, או אחוזה כפרית ('זילה רומאית') שכללה בית או מספר בתים של אדם עשיר, שהיה בדרך כלל נכרי.¹¹
- י' הירשפלד מציין, שהבתים בתקופה הרומית-ביזנטית כללו שלושה טיפוסים של תכנית בנייה, שהיו נפוצים בדרך כלל בצורות יישוב מסוימות:¹²
- א. 'הבית הפשוט' או הבית הבסיסי, שחצרו משתרעת לפניו או בירכתיו. בית זה אפיון בעיקר את הבנייה הפרטית בכפר, והחצר שלצדו בדרך כלל הייתה מרווחת ופתוחה לאוויר ולאור.
- ב. 'הבית המורכב' שכלל, בדרך כלל, תוספת של חלקים לטיפוס הבית המקורי 'הפשוט', וכלל חצר מרווחת ואינטימית שנוצרה על ידי הבנייה הנוספת שהקיפה אותה. בית מסוג זה היה מצוי בעיר וכן בבתי אחוזה.
- ג. 'בית החצר', שתוכנו מלכתחילה סביב חצר פנימית סגורה. טיפוס זה אופייני יותר לבנייה הפרטית בערים.

2. החצר ושימושיה

בלשון העברית של ימינו מקובל לכנות את יחידת השטח שמסביב לבית המגורים 'גינה' או 'חצר' (כאשר 'גינה' מאפיינת שטח עם צמחים, ו'חצר' בדרך כלל ריקה מצמחים), בעוד שבספרות חז"ל קיימת הבחנה ברורה בין שני המונחים. לגינה היה אופי חקלאי מובהק, ולא הייתה לה זיקה לבית, שכן היא מוקמה, בדרך כלל, במרחק לא רב מן היישוב, אבל לא בסמוך לבתים.¹³ כפי הנראה, בתקופה התלמודית הייתה הגינה בדרך כלל גדולה בשטחה מהחצר.¹⁴ במקורות חז"ל תועדו גינות מכמה סוגים, כגון גינת ורדים שגדלו בה גם תאנים¹⁵ (מעשרות פ"ב מ"ה), או גינת ירק (מעשרות פ"ג מ"י).

11. ז' ספראי (לעיל, הערה 10), עמ' 116-167.
12. י' הירשפלד, *בית המגורים הארץ-ישראלי בתקופה הרומית ביזאנטית*, ירושלים תשמ"ז, עמ' 51-54, 7-15.
13. י' פליקס, *החקלאות בארץ ישראל בימי המקרא המשנה והתלמוד*, ירושלים תש"ן, עמ' 288. על משמעות המונחים 'גן' ו'גינה' במקרא ובספרות חז"ל ראה: I. Low, *Die Flora der Juden*: Vienna-Leipzig 1924-1934, pp. 255-260; 4; י' פליקס, *עצי פרי* (לעיל, הערה 2), עמ' 27; וביתר הרחבה בספרו *החקלאות* (בהערה הנוכחית), עמ' 287-289.
14. א' קוסמן, 'הבית הגינה החצר והביבר בימי חז"ל', *אסופות* 11, תשנ"ח, עמ' קנו, קסה-קסו.
15. גינת ורדים קדומה מתקופת הנביאים הוזכרה בהקשר לעיר ירושלים (בבלי, בבא קמא פב ע"ב: "ואין עושין בה גנות ופרדסות חוץ מגינות וורדין שהיו מימות נביאים הראשונים"). אולם לא ברור אם מדובר בשטח ציבורי או פרטי. בארץ גדלים בר שלושה מיני ורד: ורד צידוני (*Rosa phoenicea*), בעיקר ליד נחלים; ורד דביק (*R. pulverulenta*). ורד הכלב (*R. canina*) - בעיקר באזורי חורש ים תיכוני. ראה: נ' פינברון-דוּתן וא' דנין, *המגדיר לצמחי בר בארץ ישראל*, ירושלים תשנ"א, עמ' 285-286. יש להניח שמינים אלה תורבתו והוכנסו

צמחים ים תיכוניים בחצר הבית בארץ ישראל הקדומה: מסורת ותמורות

החצר, לעומת זאת, תוארה בספרות חז"ל כשטח רב-שימושי. בחצר נמצאו כמה ממתקני הבית: תנור, כיריים, גתות, מחסנים קטנים, כלי כתישה וכלי בישול. מכאן שמרכז החיים היה למעשה בחצר, והוא כלל פעילות יומיומית שמטעמים שונים לא התבצעה בתוך הבית.¹⁶

החצר נוצלה למטרות נוספות: במשך מרבית חודשי השנה נהגו לאכול מחוץ לבית, בחצר.¹⁷ החצר שימשה גם כמרחב המשמש למנוחה באוויר הפתוח. תועלת רבה נודעה לכך בשל העובדה שהיו בתים ששטחם היה קטן או שלא היו מאווררים דיים.¹⁸ במקרים אחרים הוחזקו בהמות הבית בחצר.¹⁹

3. החצר כשטח חקלאי זעיר

השימוש בחצר של ימי חז"ל למטרות חקלאיות נזכר במקורות ההלכה הארץ ישראלים. בתוספתא הובא: "ר' נחמיה אומ'ן] חצר הנעדרת הרי היא כגנה ואוכל בה עריי [= עראי]" (מעשרות פ"ב ה"כ, מהד' ליברמן עמ' 236). ר' נחמיה סבור, כי מעמדה ההלכתי של החצר, אשר הפרות המוכנסים לתוכה מתחייבים במעשרות, משתנה למעמד של 'גינה', שאינה קובעת למעשר (כשאוכלים בה אכילת עראי), כאשר משתמשים בחצר באופן דומה לזה שבו משתמשים בגינה.

מעמדה של החצר נידון גם בתלמוד הירושלמי (מעשרות פ"ג ה"ד, נא ע"א), בסוגיה העוסקת בהרחבה רבה יותר בקביעה למעשרות. התלמוד שם מבחין בין מיני

לגינות הנוי הציבוריות או הפרטיות, ומכאן דוגמה נוספת להכנסתם של מיני בר מקומיים לשטחים מלאכותיים. על גינות הוורדים בירושלים, ראה: ע' לעף (לעיל, הערה 13), עמ' 267-268; וביתר הרחבה: מ' כסלו, 'גינת ורדים', סיני קכ, תשנ"ז, עמ' קכח-קלח.

16. עובדות אלה מתאשרות מן המקורות הכתובים ומהממצא הארכאולוגי שנחשף בארץ באתרים שונים. על החצר, שימושיה וכליה, ראה: י' קפלן, 'שרידי הבניה העתיקה בארץ', שרידי עבר - מדרוך שדה להתמצאות בקדמוניות ארצנו, תל אביב תשי"א, עמ' 52; י' הירשפלד, 'החפירות בבית מגורים יהודי בחורבת סוסיה', ארץ-ישראל יז, תשל"ט, עמ' 76-77, 176-183; הנ"ל (לעיל, הערה 12), עמ' 176-182; א' קוסמן (לעיל, הערה 14), עמ' קנח; ד' סגל, החצר ומתקניה בתקופת המשנה והתלמוד, עבודת גמר, אוניברסיטת בר אילן, רמת גן תשנ"ט.

17. מקום הסעודה השכיח בחצר היה על גבי משטח ישיבה מורם שנקרא 'איצטבא'. ראה: י' הירשפלד (לעיל, הערה 12), עמ' 178.

18. באשר לגודל הבית הרגיל בארץ ישראל הקדומה נחלקו הדעות. ש' קרויס (קדמוניות התלמוד, כרך א חלק ב, ברלין-וינה תרפ"ד, עמ' 248) ציין שגודלם של הבתים בעולם העתיק היה קטן, בעוד ש' הירשפלד (לעיל, הערה 12, עמ' 165) טען להפך, שבית המגורים הרגיל בתקופת הנידונה "היה גדול ומורכב למדי". וראה את דברי הביקורת של א' קוסמן (לעיל, הערה 14, עמ' קנה-קנו) על קביעתו של הירשפלד.

19. תוספתא עירובין פ"ה ה"ט, מהד' ליברמן עמ' 115; תוספתא מעשרות פ"ב ה"ט, מהד' ליברמן עמ' 236.

זרעים לעצים: "תני: זרע רובה [של החצר, אא"ש] - חייב. נטע רובה - פטורה. אמר רב חסדא: והוא שנטעה לנוייה של חצר". התלמוד יוצא מנקודת הנחה שבאופן רגיל לא מקובל להשתמש בחצר לזריעה או לנטיעה חקלאיים. יש אמנם הזרעים בחצר לשם מאכל, אולם שימוש זה זמני, משום שהם עוקרים לאחר מכן את היבול, ולכן החצר שומרת על הגדרתה כחצר. לעומת זאת, כאשר נוטעים בחצר אילנות לנוי, מטעמי אסתטיקה או צל, מקובל להשאירם שם, וכך הופכת החצר לגינה, שאינה קובעת למעשה.

יוצא אפוא שיש שזרעו את חצרם, אולם השאלה היא מה היה היקף זריעה זו. אנו מניחים כי הזריעה הייתה מועטת יחסית, ושהיקפה תלוי היה במספר גורמים:²⁰ א. אופי הגידול ושימושו - שיעור גידולם של צמחי תבלין (ראה להלן) לתצרוכת הביתית היה מועט באופן יחסי והיה תלוי בצרכיו של הדייר; ב. היקף הזריעה תלוי היה גם בגודל החצר.²¹ יש להניח, כי השימוש בחצרות כשטח חקלאי ממש, היה מוגבל לחצרות גדולות יחסית, ובדרך כלל סתם חצר לא שימשה לכך. ייתכן שבחצרות גדולות שבכפרים, חלק מן הגידולים סופק לערים בימי השוק או למוסדות המסחר הקבועים.²²

אנו מניחים כי הזריעה רווחה יותר בחצרות בעלות שטח גדול יחסית, או בחצרות שעברה בהן אמת מים, או שכרו בהן בור מים.²³ קרוב לוודאי שבחצרות

20. התלמוד הבבלי מתאר חצר "שכולה עשויה אצטבלאות", ונראה שמציאות זו משקפת את החצר הבבלית בתקופת האמוראים (עירובין כד ע"א). רש"י בהסברו למקור זה הציע: "אצטבלאות - נטועין שורות שורות". א' קוסמן (לעיל, הערה 14, עמ' קנו, הערה 28) העיר כי השיעור שהציע רש"י מתאים לפרדס, ולכן מדבריו משתמע שהיו חצרות שהיקף הנטיעה בהן היה גדול. אולם, כפי שביאר ר"ש ליברמן (תוספתא כפשוטה לבבא בתרא, ניו יורק תשמ"ח, עמ' 361) אצטבלאות הן אורוות סוסים.

21. באשר ליחס שבין גודל הבית ובין גודל החצר חלוקות דעות החוקרים. י' הירשפלד (לעיל, הערה 12, עמ' 177) ציין כי חצרות הבתים שנמצאו בחפירות ארכאולוגיות בארץ שונות זו מזו בממדיהן. במקומות שלא הייתה בהם צפיפות, כגון בסוסיא, נבנו חצרות מרווחות למדי, בעוד שבמקומות צפופים, כגון במירון, צומצמו שטחי החצרות. אולם א' קוסמן (לעיל, הערה 14, עמ' קנז) מציג נתונים ארכאולוגיים אחרים ולפיהם גודל הבית היה קטן בדרך כלל משטח החצר.

22. לדעת ז' ספראי חלו תמורות באופן שיווק היבולים. בתקופה ההלניסטית ועד לחורבן הבית השני, הכפריים הביאו את היבולים לעיר בימי השוק, בעוד שבתקופה הרומית, שבה ימי השוק התבטלו, הובא היבול למוסדות המסחר הקבועים שבערים. על כך ראה: Z. Safrai,

The Economy of Roman Palestine, London-New York 1994, p. 238

23. ראה: "אמת המים שהיא עוברת בחצר אין ממלאין הימנה בשבת" (עירובין פ"ח מ"ז). וכן: "החצירות שהיו משתמשות באמה ונתקלקלה, כולם מתקנות עם העליונה" (ירושלמי בבא בתרא פ"א ה"ה, יג ע"א). י' פליקס (לעיל, הערה 13, עמ' 288) העיר, שהלכה זו עוסקת כנראה בביבין שבחצרות. אולם לנו נראה שאכן מדובר בחצר חקלאית שנכנסה אליה אמת מים להשקיית הצמחים או לשימושים אחרים.

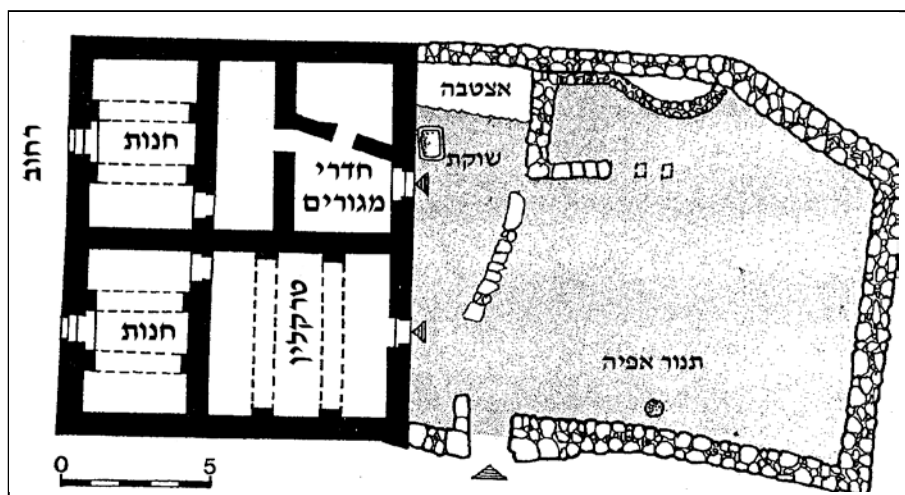

צמחים ים תיכוניים בחצר הבית בארץ ישראל הקדומה: מסורת ותמורות

שנתמלאו בהן שני תנאים אלה, השימוש החקלאי היה גבוה עוד יותר. דוגמה, אם כי מאוחרת יותר לתקופה הנידונה, לחצר גדולה יחסית, הראויה לשמש גם לזריעה, היא החצר של הבית בחורבת סוסיא, המתוארך למאות ה-6-8 לספירה (ראה איור מספר 1). זהו בית חד-קומתי פשוט, הבנוי בסגנון בנייה כפרי, ששטחו 160 מ"ר. לפני החזית המזרחית מצויה חצר גדולה יחסית (244 מ"ר). בחצר זו, מגדר האבנים, התוחמת אותה ועד למתקני הבית הסמוכים מטעמים פרקטיים לאזור המגורים, מצוי 'שטח מת', שללא ספק ניתן היה להשתמש בו למטרה זו.

בימי חז"ל גידלו ב'ערוגות' (חלקות קטנות מושקות) גידולים חקלאיים, כגון ירקות ובשמים.²⁴ על אף שרבים מהמקורות מתעלמים מסוג השטח החקלאי שבו היו ערוגות, נראה שהשתמשו בהן בעיקר בגינות,²⁵ ולהערכתנו גם בחצרות בתים שהיו בהן מקורות מים זמינים.

זריעת חלקות פנויות לא נהגה בכל החצרות. כך, למשל, הזריעה לא הייתה רלוונטית בחצרות של 'בתי חצר' שהיו מוקפות חדרי מגורים ומרוצפות אבן ('חצר צורית'), מן הסוג שאפיין בתי חצר רבים בארץ ישראל. בבתים מסוג זה הועדפה הישיבה והעיסוק בחצר על פני שימושה החקלאי. דוגמה לכך הוא בית M2 ממירון,

איור מספר 1: חצר בית מגורים בסוסיא (מתוך: 'הירשפלד [לעיל, הערה 12], עמ' 18 - באדיבות יד יצחק בן-צבי).

24. ראה: כלאיים פ"ג מ"ב; והשווה: תוספתא כלאיים פ"ב ה"י, מהד' ליברמן עמ' 210. על גידול בשמים, ראה: שה"ש ה', יג; ו', ב; בבא בתרא סט ע"א: "ערוגה קטנה של בשמים". על הערוגה, מאפייניה ושימושיה, ראה: 'פליקס (לעיל, הערה 13), עמ' 293.

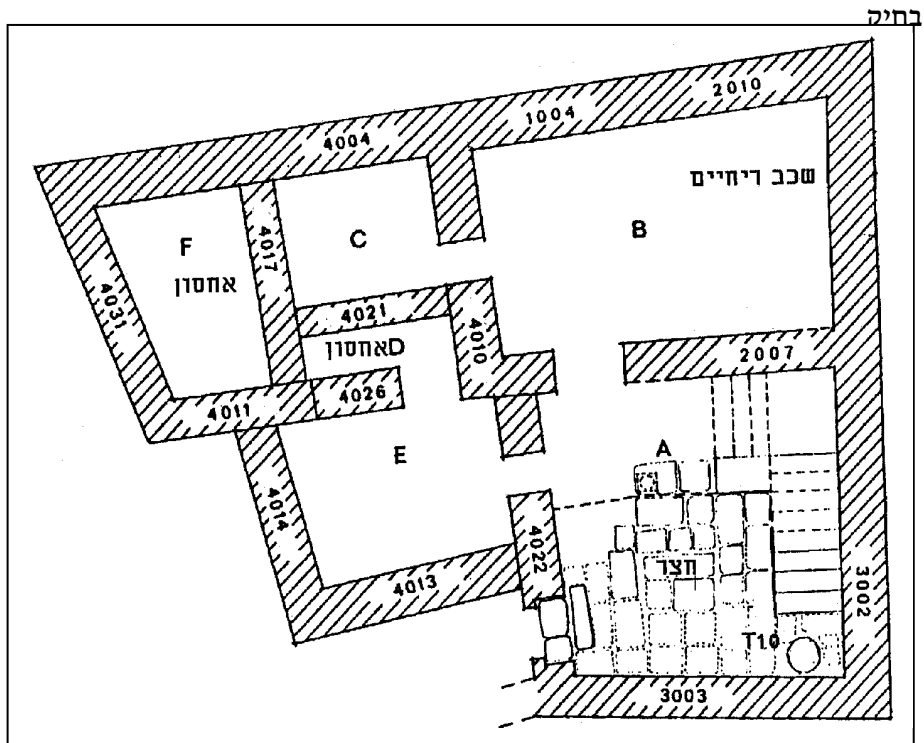
25. ראה: תוספתא כלאיים פ"ב ה"ט, מהד' ליברמן עמ' 210.

מהמאות ה-3-4 לספירה. חדרי הבית נבנו לצדה של חצר קדמית מרוצפת (A), שגודלה 4.5 מ' × 5 מ' (ראה איור מספר 2).

מאידך, יש להדגיש כי בחצרות בלתי מרוצפות ששטחן לא נוכש ולא נוצל לצרכים חקלאיים, התפתחה צמחיית בר פראית. מהספרות התנאית עולה שיש שאספו צמחים אלה כשהם יבשים וניצלו כחומרי בעירה.²⁶

4. גידולי החצר בימי חז"ל

המקורות הספרותיים המזכירים במפורש את הצמחים שגודלו בחצר מעטים למדיי,²⁷ ולהערכתנו גודלו בחצר גם צמחים נוספים. מהספרות הארץ ישראלית עולה כי גידלו בחצר עצי מאכל ממוצא ים תיכוני, כגון גפן, תאנה ורימון.²⁸ הישיבה

איור מספר 2: חצר בית במירון, המאות ה-3-4 לספירה (על פי: E. Meyers, *Excavations at* (Ancient Meiron, Cambridge, Massachusetts 1981, p. 53).

26. ביצה פ"ד מ"ו. ובסוגיה התלמודית שם, לג ע"א.
27. סקירות קצרות בסוגיה זו, ראה: ש' קרויס, **קדמוניות התלמוד**, כרך ב חלק א, תל אביב תרפ"ט, עמ' 419; ד' סגל (לעיל, הערה 16), עמ' 54.
28. ראה: "גפן שהיא נטועה בחצר" (מעשרות פ"ג מ"ט), וכן: "תאנה שהיא עומדת בחצר ונוטה לגנה" (מעשרות פ"ג מ"י).

צמחים ים תיכוניים בחצר הבית בארץ ישראל הקדומה: מסורת ותמורות

המשפחה תחת התאנה ותחת הגפן שימשה כמקור להנאה ולנופש, והיא סימלה את השקט והשלום.²⁹ במקורות הבבליים מתקופת התלמוד צוין, שגידלו בחצר הבית אף דקלים, וזאת משום שהדקל הוא גידול נפוץ וחשוב במקומות החמים.³⁰

מקובל היה להדלות צמחים מטפסים שגדלו בחצר, על קירות הבית או על הגג, כגון גפן, דלעת וקיסוס החורש.³¹ גם הדלייתם על הסוכה שעמדה בחצר צוינה בספרות התנאים: "הדלה עליה את הגפן ואת הדלעת ואת הקיסוס וסיכך על גבה פסולה" (סוכה פ"א מ"ד). במקרים אחדים גם פתח המבוי (הרחוב) הוצל באמצעות צמחים אלה, ואפשר שעשו כן באמצעות הגידולים המטפסים שבחצר הסמוכה למבוי: "מבוי המקרה מרוח אחת והדלה עליה את הגפן ואת הדלעת ואת הקיסוס מרוח אחרת, אין צריך כלום" (תוספתא עירובין פ"א ה"ז, מהד' ליברמן עמ' 89).

הצמחים נבחרו לשם הצללה, לפי התאמתם למטרה זו מבחינה פרקטית, ולפי העיתוי העונתי. הגפן מצמיחה עלים צפופים בקיץ, והדלעת (= קרא מצוי, *Lagenaria vulgaris*) היא גידול קיץ המתפשט במהירות. ההדליה לשם צל, הנעימה את הישיבה בחצר בימות הקיץ החמים שבארץ ישראל (על הקיסוס ראה עוד להלן). לפי המשנה במעשרות (פ"ג מ"ט) גידלו בחצר בימי הקיץ גם אבטיחים, שלעתים אכלום בחצר.

הכנסתם של צמחי בר ממוצא ים תיכוני אל חצר הבית הארץ ישראלית נזכרת במקורות שונים בספרות חז"ל, אולם קשה לדעת ממקורות אלה באיזה טיפוס חצר מדובר.³² מקור אחד מזכיר ארבעה צמחי תבלין, אגב הדיון בחיובם של גידולי החצר במעשרות: "כסבר שהיא זרועה בחצר, מקרטים עלה עלה ואוכל, ואם צירף חייב. הסיאה והאזוב והקורנית שבחצר, אם היו נשמרים - חייבין" (מעשרות פ"ג מ"ט).³³

29. ראה: "וישב יהודה וישראל לבטח איש תחת גפנו ותחת תאנתו מדין ועד באר שבע כל ימי שלמה" (מל"א ה', ה); "וישבו איש תחת גפנו ותחת תאנתו ואין מחריד" (מיכה ד', ד). אגב נעיר כי הזית אינו נזכר בין עצי הגינה, על אף שגם הוא עשוי להצל בגינה, וזאת כנראה משום שהיה גידול מטע מובהק שלא גדל במסגרת החצר. הסבר אפשרי לכך הוא משום שעיקר השימוש בו היה להפקת שמן ולא לאכילה מידית, כגון תאנים וענבים. אכילת עראי של זיתים הייתה מצומצמת ונהגה דווקא בשדות. השווה: "זיתים משיכניסו רביעית לסאה, פוצע ואוכל בשדה" (שביעית פ"ד, מ"ט).

30. ראה: "הישן בצל דקל יחידי בחצר" (פסחים קיא ע"א). קווים לגינת הבית בבבל ראה להלן, פרק ו.

31. הדליית הגפן תוארה כבר קודם לכן, בתקופת המקרא, בפסוק המדמה את האישה הנסמכת על בעלה לגפן הנסמכת על הבית: "אשתך כגפן פריה בירכתי ביתך בניך כשתלי זיתים סביב לשלחנך" (תהילים קכ"ח, ג).

32. על סוגי החצר ראה לעיל, פרק ב 1.

33. ירושלמי מעשרות פ"ג ה"ד, נ ע"ב; נדה נא ע"א. השווה לדברי הרמב"ם המסביר את ההבדל ההלכתי בין תבלינים שצמחו מאליהם בגינה, לבין אלה שנזרעו לצורכי מאכל או מרפא: "הסיאה והאזוב והקורנית שזרען מתחלה לאדם (= לשימושי האדם וצרכיו) חייבין במעשר...

משנה זו דנה בשאלה מתי חלה חובת המעשר על אדם הנהנה מיבולי חצרו. בחלקה הראשון קובעת המשנה כי אכילת עלים בודדים של הכסבר בזה אחר זה פטורה מן המעשר. מאידך, אם החצר מגודרת ושמורה מפני גנבים, הירקות והפירות הגדלים בה חייבים במעשרות.

התבלינים שלעיל, נזכרו יחד במקורות נוספים בספרות חז"ל,³⁴ ומהם משתמע שהם נחשבו כתבלינים שכיחים במטבחם של הקדמונים.

הנענה³⁵ והפיגם (להלן נדון בזיהויים) הם שני צמחי בושם ותבלין ים תיכוניים נוספים שהועתקו אל הגינות והחצרות. המשנה בעוקצין (פ"א מ"ב) קובעת: "שרשי המיתנא [= נענע ובגרסות אחרות: מינתא³⁶] והפיגום [ובגרסות אחרות פיגם³⁷] וירקות שדה וירקות גנה שעקרן לשתלן... הרי אלו מיטמאין ומטמאים". המקור שלפנינו עוסק בהעתקת צמחים ממקום אחד למקום אחר בגינת הירק או מאזור גידולם בשטחי הפקר אל חצר הבית. נזכרות כאן שלוש קבוצות של צמחים שמקובל להעבירם מקום, לשם ריבויים או לשם שינוי סביבת גידולם: הנענע והפיגם, שכלל הנראה היו צמחי תבלין יסודיים בבית המסורתי; ירקות שדה הגדלים בר; וירקות תרבותיים הגדלים בגינת הירק.

5. צמחי תבלין, בושם ונוי בחצר הקדומה: זיהויים ושימושיהם

להלן נציג את צמחי התבלין, הבושם והנוי המרכזיים שרווחו בגינה הביתית בתקופת המשנה והתלמוד. הרשימה כוללת צמחים שנזכרו במפורש בספרות הארץ ישראלית כגידולי חצר,³⁸ וכן גידולים נוספים שלהערכתנו הוכנסו לגינה. הצמחים ייבחנו על רקע שימושיהם ותועלתם לאנשי הבית.

I. צמחי תבלין

אזוב (Majorana) - מקובל לזהות את האזוב שבמקורות הקדומים עם האזוב המצוי (*Majorana syriaca*), הגדל בר בחורש הים תיכוני בישראל.³⁹ יש להניח שאספו את האזוב משטחי הפקר, ובגינות הבית גידלו בעיקר את האזוב התרבותי (מיורם,

עלו מאליהן בחצר, אם היא חצר המשמרת פירותיה הרי אלו חייבין, שסתמן לאדם, ואם אינה משמרת פירותיה - פטורה" (הלכות תרומות פ"ב ה"ב).

34. עוקצין פ"ב, מ"ב; תוספתא מעשרות פ"א ה"ד, מהד' ליברמן עמ' 228; תוספתא שבת פ"ד ה"א, מהד' ליברמן עמ' 67.

35. השם העברי - 'נענה', הערבי - 'נענע'.

36. ראה בפירוש המשוניות לרמב"ם ובגרסת הר"ש משאנץ במשנה שם.

37. רמב"ם, שם; פירוש רב האי גאון והרא"ש המצורפים לבבלי, מהד' וילנא, עד ע"ב.

38. ראה לעיל, פרק ב 4.

39. נ' פינברון-דודן וא' דנין (לעיל, הערה 15), עמ' 583.

צמחים ים תיכוניים בחצר הבית בארץ ישראל הקדומה: מסורת ותמורות

40. *Majorana ortensis*). האזוב הוא גידול שימושי וחשוב, המהווה מרכיב יסודי בתערובת הזעתר, 41. הכוללת גם אוג ושומשום. תערובת זו שימשה תבלין יסודי במטבח הים תיכוני, ותיבלו עמה מיני מאפה, סלטים ומאכלי בשר - לרוב בתוספת שמן זית. זאת ועוד, האזוב משמש עד היום, בעיקר אצל ערביי הארץ, כצמח מרפא שכיח, להרגעת כאבי שיניים, לריפוי תחלואים במערכת העיכול, להרחקת תולעים ועוד. 42.

קורנית - הקורנית המוזכרת במשנה, זוהתה בירושלמי (שביעית פ"ז ה"א, לז ע"ב) על פי הארמית כ"קורניתא", 43. וככל הנראה, הכוונה לאחד ממיני הקורנית (*Coridothymus*), או בת קורנית (*Thymus*) הגדלים בר בארץ. 44. לפי מקורות חז"ל שימשה הקורנית לתיבול, למאכל בהמות הבית שהוחזקו בחצר, ולהסקה: "חשב עליו כעצים [להסקה, אא"ש] הריהו כעצים, כגון הסיאה האזוב והקורנית" (שביעית פ"ח מ"א). 45. ממקור זה משתמע שמדובר בקורנית שהייתה בבית או בחצר ובעליה ייעד אותה לשימושים מסוימים הקשורים לפעילות הביתית.

קורנית מקורקפת (*C. capitatus*), הגדלה בר בהרי יהודה, מהווה אחד ממקורות תבלין הזעתר, ומוסיפים את עליה למאכלי בשר או לסלטים. יש להניח שהשימוש בקורנית כצמח הסקה נבע משום גבעולה הנוח להדלקה, ואולי גם מפני ריחה הנעים המופץ בעת בעירתה. הקורנית נחשבת גם כצמח מרפא. 46.

סיאה - הירושלמי (שביעית שם) זיהה: סיאה - צתרה. 47. החוקרים סבורים כי הכוונה

40. בתלמוד הבבלי זוהה האזוב התרבותי עם השומשוק (שבת קט ע"ב). הגאונים תיארוהו כ"עץ בוסם ושמו בלשון ישמעאל מרזנגוש". ראה: ב"מ לוין, **גנזי קדם**, ה, ירושלים תרצ"ד, עמ' 168. ובמקום אחר הובא: "ושימשק קורין אותו במקומותינו מרזנגוש" (כלומר, שומשוק = מרזנגוש = אזוב). ראה: ש' אסף, **תשובות הגאונים**, ירושלים תרפ"ט, עמ' 167. על שימושו למאכל ורפואה ראה: ע' אלון, **החי והצומח של ארץ ישראל, אנציקלופדיה שימושית מאוירת**, 12, תל אביב 1990, עמ' 90-91.

41. יש להעיר, כי קיימים גם סוגי זעתר שמרכיביהם הם מינים אחרים ממשפחת השפתניים, כדוגמת הצתרה והקורנית.

42. ע' אלון (לעיל, הערה 40).

43. בבבלי (שבת קכח ע"א) הובא: "קורניתא - חשי", אולם הצעת זיהוי זו לא נתבררה.

44. נ' פינברון-דותן וא' דנין (לעיל, הערה 15), עמ' 585.

45. והשווה שבת קכח ע"א: "חבילי סיאה אזוב וקורנית, הכניסן לעצים - אין מסתפק מהן בשבת, למאכל בהמה - מסתפק מהן בשבת".

46. ד' פלביץ וי' יניב, **צמחי המרפא של ארץ ישראל**, ב, תל אביב תשנ"א, עמ' 288.

47. רש"י במסכת שבת (שם) הביא שני פירושים: "שדריא"ה" - צתרה, ר'פוליאול" - בבונג (*Matricaria*). האחרון גדל אמנם באזור הים תיכוני (נ' פינברון-דותן וא' דנין [לעיל, הערה 15], עמ' 701-700), אולם נראה יותר שהכוונה לצתרה. על זיהויים ראה: מ' קטן, **אוצר לעזי רש"י לתלמוד**, ירושלים תשמ"ד, עמ' 27, מס' 434-435.

ל-Satureja, הידועה בעברית של ימינו בשם צתרה.⁴⁸ הצתרה שימשה כצמח תבלין ומרפא ומשום כך גידלוה בחצר הקדומה.⁴⁹

נענה חריפה (Mentha piperita) - הנענה הוא צמח רב-שנתי ממשפחת השפתניים, שמוצאו מאירופה ומאגן הים התיכון.⁵⁰ הוא משמש צמח תבלין ובושם חשוב ונפוץ בארצות המזרח, ובכללן ארץ ישראל, משום ריחו העדין וטעמו המיוחד. גידול הנענה נזכר בתלמוד הירושלמי,⁵¹ ומסתבר שגידלוהו בעיקר בחצרות הבתים ולא כגידול שדה.

גד השדה (Coriandrum sativum) - גד השדה, הקרוי גם כוסברה על שם כינויו הערבי, הוא צמח חד-שנתי, שמוצאו מאגן הים התיכון ומדרום אירופה. הוא גדל בר ישראל במרבית אזורי הארץ,⁵² והמקורות הקדומים מבחינים בין המין התרבותי למין הבר.⁵³ גד השדה היה ידוע בימי קדם כתבלין, וכצמח מרפא בעיקר לטיפול בתחלואי קיבה.⁵⁴ היום מגדלים אותו בארץ על פני שטחים נרחבים, אולם בעבר גידלוהו באופן מצומצם יותר.⁵⁵ יש להניח שגידלוהו בחצרות הבתים משום היותו תבלין חביב וצמח מרפא.

כרפס ריחני (Apium graveolens) - מוצאו של הכרפס התרבותי מכרפס בר ים תיכוני, הגדל במיוחד במקומות לחים וליד מעיינות.⁵⁶ מקורותינו הקדומים מבחינים בין כרפס בר לבין כרפס תרבותי, שהוכנס לגינות ולחצרות. המשנה מציינת כי כרפס הגדל בנהרות (= בר) פטור מהמעשרות. כוונתה כנראה להבחין בינו לבין המין התרבותי החייב בהפרשת תרומות ומעשרות (שביעית פ"ט מ"א). הכרפס הוא צמח תבלין וכן הוא משמש כתרופה עממית.

פטרוזילית הגינה (Petroselinum hortense [= P. sativum]) - הפטרוזיליה היא צמח חד-שנתי ממשפחת הסוככיים, שמוצאו בר באזור הים תיכוני.⁵⁷ הפטרוזיליה נזכרה כגידול חקלאי בספרות חז"ל, ומסתבר שגידלוהו בחלקות מצומצמות כמו בגינות או

48. ראה: נ' קריספיל, ערך 'צתרה ורודה', **ילקוט הצמחים** נ-צ, ירושלים תשמ"ז, עמ' 1165.

49. נ' קריספיל, שם, עמ' 1166-1170; ד' פלביץ וי' יניב (לעיל, הערה 46), עמ' 282.

50. על מיני נענה הגדלים בר בארץ, ראה: נ' פינברון-דותן וא' דנין (לעיל, הערה 15), עמ' 586.

51. ראה: ירושלמי שבת פ"ז ה"ב, י ע"א.

52. נ' פינברון-דותן וא' דנין (לעיל, הערה 15), עמ' 474.

53. ראה כלאיים פ"א מ"ב: "כוסבר וכוסבר שדה... אינם כלאים זה בזה". ובמשנה בשביעית פ"ט מ"א: "כוסבר שבהרים והכרפס שבנהרות והגרגר של אפר פטורין מן המעשרות".

54. ד' פלביץ וי' יניב (לעיל, הערה 46), א, עמ' 81.

55. ע' אלון (לעיל, הערה 40), עמ' 93.

56. לפי נ' פינברון-דותן וא' דנין (לעיל, הערה 15, עמ' 480), גדלים בארץ שני מיני כרפס בר: הכרפס הריחני וכרפס הביצות (A. nodiflorum).

57. ע' אלון (לעיל, הערה 40), עמ' 77.

צמחים ים תיכוניים בחצר הבית בארץ ישראל הקדומה: מסורת ותמורות

בחצרות הבתים.⁵⁸ בירושלמי (כלאיים פ"א ה"ד, כז ע"א) נזכר "פיטרה סילינון", ככל הנראה, פיטרוזיליה, כגידול המתקבל מהרכבה של לפת ונרבוץ (ה).⁵⁹ האמורא רבי יוסי זיהה את ה"כרפס הגדל על הנהרות" כ"פיטרוסלינון".⁶⁰ העלים והשורשים של הפטרוזיליה ריחניים, והם שימשו במטבח הים תיכוני בעיקר לתיבול מזון.

II. צמחי בושם ונוי ים תיכוניים

במקורות הקדומים נזכרו מספר צמחי ריח ונוי ים תיכוניים, שנשתלו בחצרות הבתים. נעמוד על ארבעה מהם:
פיגם מצוי (Ruta chalepensis) - הפיגם נזכר במקורות ארץ ישראלים שונים בתקופת חז"ל, ומהם עולה שהוא נחשב כצמח בושם ותבלין חביב ונפוץ.⁶¹ זהו צמח ממוצא ים תיכוני הגדל בארץ בר, שהפך לגידול תרבותי.⁶² את מקומו בגינות הבית תפס הפיגם גם משום היותו צמח רפואה.⁶³ הוא נודע כבעל סגולות כנגד עין הרע, וזאת משום עליו דמויי כף היד המזכירים את 'החמסה' הידועה, וכן משום ריחו

58. אגב נעיר, שיש שזיהו את הפטרוזיליה עם "נץ החלב" שבמשנה (שביעית פ"ז מ"א). ראה למשל: רמב"ם, פירוש המשניות שם: "נץ החלב - מקדונס (= פטרוזיליה בערבית), עשב ידוע אצל הרופאים".

59. וראה: ע' לעף (לעיל, הערה 13), 3, עמ' 426-435. 'פליקס (כלאי זרעים והרכבה, תל אביב תשכ"ז, עמ' 110), הביא את הנוסחה: "שומר וכרפס - מה נפיק מינהון - פיטרוסילינון". אולם הנוסחה בירושלמי שלפנינו אחרת ולא מצאנו מקור לדבריו.

60. ירושלמי שביעית פ"ט ה"א, לח ע"ג.

61. על אכילת עלי הפיגם, ראה שבת קכח ע"א: "וחכמים אומרים: מולל בראשי אצבעותיו ואוכל, ובלבד שלא ימלול בידו הרבה כדרך שהוא עושה בחול. וכן באמיתא וכן בפיגם וכן בשאר מיני תבלין". על הפיגם ראה: ע' לעף (לעיל, הערה 13), 3, עמ' 317-321; 'פליקס (לעיל, הערה 59), עמ' 150, 157-161; הנ"ל, הצומח החי וכלי החקלאות במשנה, ירושלים תשמ"ג, עמ' 123.

62. נ' פינברון-דותן וא' דנין (לעיל, הערה 15), עמ' 415. יש לציין כי מקורות שונים בימי הביניים הבחינו בין פיגם בר לפיגם תרבותי. כך למשל, הרמב"ם מציין את ההבדל בשמותיהם: "פיגם ריחני [התרבותי, R. graveolens] נקרא 'גני' או 'רוטה' ואילו הפיגם המדברי הגדל בר [R. chalepensis] נקרא פיגין" - ר' משה בן מימון, ביאור שמות הרפואות, ז' מונטנר (עורך), ירושלים תשכ"ט, מס' 279.

63. ראה: פ' טל, צמחי מרפא, תל אביב תשמ"א, עמ' 186; ד' פלביץ ואחרים, סקר צמחית הבר בישראל כמקור לתרופות, ירושלים 1985, עמ' 127-130.

החריף אשר מיוחסת לו יכולת לגרש שדים ומזיקים.⁶⁴ משום כך, יש המגדלים אותו עד היום בגינות הבתים או בעציצים הסמוכים לדלת הבית.⁶⁵

הדס (*Myrtus communis*), **אָהֶל** (*Mesembryanthemum crystallinum*) **וורד** (*Rosa*) - מקור מתקופת התנאים, הדרן בהלכות ימי תענית, קובע שאין לנטוע גידולים המסמלים שמחה כאשר צרות פוקדות את העם: "תנן: עברו אלו ולא נענו - ממעטין במשא ומתן, בבנין ובנטיעה... איזו היא נטיעה של שמחה - זה הנוטע אבורנקי של מלכים" (מגילה ה ע"ב). ככל הנראה עוסק מקור זה בגידולים שנטעו אנשים עשירים, ולא דווקא מלכים,⁶⁶ בחצר ביתם, ליופי או לשם הטלת צל.⁶⁷

שימוש בצמחים ריחניים לבישום שטח הבית ולייפוי נזכר במקור בבלי אחר (בבא בתרא צח ע"ב), המזהה את ה"טרקלין" כ"קובתא בי ורדי" (קובה של ורדים). על מהותה של קובה זו עומד רבנו גרשום: "כעין שפורסים אָהֶלִים, ועגול הוא למעלה כקובה ומוקף מכל צדדיו, ופורסין שושנים [= ורדים, אא"ש] כדי שיהא ריחם רודף, ושוכבים בתוכו שרים".⁶⁸ ניתן להבין שאותו אָהֶל הוצב בחצרות בתיהם של האמידים והם נהנו מהשהייה בו מחוץ לביתם.

המקור התלמודי אינו מרחיב בתיאור תכנונו ועיצובו של גן בני האצולה והעשירים, אולם אפשר שמקורות מאוחרים יותר משמרים מסורת זו. כך למשל הרמב"ם (1138-1204), שחי בספרד, במצרים ותקופה קצרה אף בארץ ישראל, מוסר על נטיעת הדסים ואָהֶלִים בגינות הנוי: "נטיעה של שמחה, כגון מיני הדס ומיני אהלים".⁶⁹ אין לדעת אם הרמב"ם ניסח את ההלכה לאור המציאות בארץ ישראל, ברם, יש להניח ששיטות הגינון הביתיים בזמנו הושפעו מסגנון הגינון שרווח בימי הביניים בכל אגן הים התיכון, ואולי אף קודם לכן.

הרמב"ם מתייחס בדבריו להדס ולאָהֶל, שהם שני גידולים ים תיכוניים ששולבו בגינת הבית. כדי לבאר את זיקתם לחצר הבית נתעכב מעט על שימושיהם. ההדס הוא בן שיח או שיח ירוק עד וריחני. תפוצתו העולמית משתרעת בארצות המזרח התיכון ובהודו.⁷⁰ בארץ גדלים הדסי בר בעיקר בצפון הארץ, ובמיוחד בצפת

64. סגולות דומות יוחסו גם לצמחים אחרים בעלי ריח חריף, כגון השום - כנגד עין הרע. על כך ראה: א' דפני, **הדודאים נתנו ריח - פרקים מפולקלור צמחי ישראל**, חיפה תש"ם, עמ' 68; י' קאפח, **הליכות תימן**, ירושלים תשמ"ז, עמ' 157, 178-179.

65. ראה: ד' חבקין, **על תבלינים וצמחי מרפא**, תל אביב 1995, עמ' 31.

66. השווה למשנה בשבת פ"ד מ"ד: "בני מלכים סכין שמן ורד על מכותיהן, שכן דרכם לסוך בחול. רבי שמעון אומר כל ישראל בני מלכים הם".

67. רש"י במגילה שם כותב: "אבורנקי - אילן שצילו נאה, כגון אילן שכופפין אותו על גבי כלונסות ויתידות, והמלכים אוכלין תחתיו בימות החמה ומתעדנין בה במיני שמחות".

68. **ערוך**, ערך 'טרקלין'.

69. הלכות תעניות פ"ג ה"ח. והשווה: **שולחן ערוך**, אורח חיים, סימן תקנא, סעיף ב.

70. ע' אלון (לעיל, הערה 40), 10, עמ' 240.

צמחים ים תיכוניים בחצר הבית בארץ ישראל הקדומה: מסורת ותמורות

וסביבתה.⁷¹ ההדס הוא צמח בושם חשוב בעולם הרוח והמנהג היהודי. הוא נמנה בין הבשמים החשובים בכל התקופות ההיסטוריות, ומקומו ניכר ברפואה, בפולקלור ובאמונות העממיות.⁷² ללא ספק, השילוב של צמח בעל ריח חביב ובעל מקום בולט בטקסים יהודיים שונים, הביא לכך שהקדמונים הכניסוהו לגינת הבית, שבה הוא היה זמין יותר.

בארץ גדלים שלושה מינים של אָהֶל: אהל מצוי, אהל מגושים ואהל הגבישים.⁷³ בספרות הקדומה מתוארים שימושים שונים של מיני האהל. יש שגידלו את אהל הגבישים למאכל עליו, כירק בסלט. אפר האהל המצוי שימש גם להכנת אשלג לתעשיית הסבון.⁷⁴ מיני אהל שימשו כצמח נוי בגינות הקדומות מכמה סיבות: היותם צמחים בשרניים העמידים ליובש, היותם ירוקי-עד ובעלי פריחה נאה, ויכולתם לכסות כשטיח שטחים נרחבים.⁷⁵ גם היום מגדלים מיני אהל בגינות הנוי, אולם באופן מצומצם למדי.⁷⁶

האַלְוֵי האמתִי (Aloe vera) - זהו צמח רב-שנתי ממשפחת השושניים (Liliaceae).⁷⁷ הוא בעל עלים ירוקים-אפורים ובשרניים, הערוכים בשושנה צפופה. מוצאו האזור הים תיכוני והאיים הקנריים, והוא גדל בר כפליט תרבות בארץ.⁷⁸ החוקרים מזהים את האלווי שבמקורותינו עם האלוורה.⁷⁹ ה"אלווי" נזכר בתלמוד הירושלמי כצמח שגידלוהו על גגות הבתים: "ומקיימין את האלווי בראש

71. על תפוצת הדס הבר בארץ ישראל, ראה: נ' פינברון-דותן וא' דנין (לעיל, הערה 15), עמ' 455.
72. על ההדס במקרא ובספרות חז"ל, ראה: ע' לעף (לעיל, הערה 13), 2, עמ' 257-274; י' פליקס, **עצי פרי** (לעיל, הערה 2), עמ' 195-202. על ההדס בעולם המנהג והפולקלור ראה: ד' שפרבר, **מנהגי ישראל**, א, ירושלים תשמ"ט, עמ' קכח-קלא; א' דפני (לעיל, הערה 64), עמ' 23-25; ע' פז, 'הרואה הדס בחלום - ההדס והאמונות סביבו', **טבע וארץ**, לא, תשמ"ח, עמ' 17-14; ובמאמרי: 'מה מקור המנהג להריח בהדס בברית מילה?', **שמעתין** 139, תש"ס, עמ' 66-71; 'מריח בשמים לעולם הנשמות וגן עדן: התגבשותו של סמל הגותי', **דעת** 47, תשס"א, עמ' 53-68. סיכום המקורות היהודיים בסוגיית מקומו של ההדס ברפואה הקדומה ראה במאמרי: 'כתבי ה"ראשונים" וה"אחרונים" כמקור לשימושים רפואיים בצמחים', **קורות** (טרם פורסם).
73. ראה: נ' פינברון-דותן וא' דנין (לעיל, הערה 15), עמ' 121-122.
74. ראה: נדה סב ע"א; תענית יג ע"ב; שבת נ ע"ב.
75. נציין גם שעריי הארץ נוהגים לגדלו כצמח נוי בבתי קברות לאורך חוף הים. ראה: א' דפני (לעיל, הערה 64), עמ' 9.
76. א' פאהן ואחרים, **מגדיר לצמחי התרבות בישראל**, ירושלים 1998, עמ' 116-117.
77. מקורות נוספים על האלווי ושימושיו ראה במאמרי: 'על "הצבר הישן" ו"הצבר החדש" שבמקורותינו', **לשונונו לעם** נג, ג, תשס"ב, עמ' 137-142. כאן הבאנו את עיקרי הנתונים הנוגעים לגידולו בבית הקדום.
78. על האלווי האמתִי ראה: א' פאהן ואחרים (לעיל, הערה 76), עמ' 532.
79. ראה: י' פליקס, **תלמוד ירושלמי, מסכת שביעית**, א, ירושלים תשמ"מ, עמ' 254; הנ"ל, **עצי בשמים** (לעיל, הערה 2), עמ' 30-33.

הגג ולא משקין אותן" (ירושלמי שביעית פ"ד ה"ד, לה ע"ב).⁸⁰ כפי שציין י' הירשפלד, גגות הבתים בתקופת חז"ל היו בדרך כלל שטוחים ופניהם נוצלו למטרות פונקציונליות רבות, כך שניתן היה לראות את משטח הגג כהמשך של החצר.⁸¹ הירושלמי שלפנינו הוא מקור ארץ ישראלי, המשקף את הראליה הקדומה בארץ, ועל פיו ניתן לשער שגידלו את האלוורה בעציצים,⁸² או אולי על גגות שהותקנו מחומר אורגני שניתן לשתול עליו, כדוגמת טין, זבלים או חציר.⁸³ הרדב"ז, שחי ופעל במצרים וארץ ישראל במאה השש עשרה, הציע לזהות את האלווי עם שני צמחים שמגדלים בחצר:

והוא מין ממיני הירקות שזורעין אותם בגנות לנוי... ושמעתי שהוא העשב הנקרא קיקיון בלשון הכתוב והוא עולה על ראשי הגגות והשמש מייבש אותו. ומותר לעשות לו מחיצה להגן עליו כדי שיתקיים ולא נקרא זה עבודת האילן [בשנת שמיטה, אא"ש].⁸⁴

זיהויו של הצמח הראשון לא נתברר, ומסתבר שהיה צמח נוי בחצרות. הצמח השני הוא ללא ספק הקיקיון, שלפי הרדב"ז גודל בחצר כשיח מצל על גגות הבתים.⁸⁵ אנו מניחים שגידלו את האלוורה בבית וגם בחצר מכמה סיבות: א. זהו צמח בשרני שאינו דורש טיפול אינטנסיבי; ב. זהו צמח ירוק עד ובעל פריחה נאה (בצבעים צהוב ואדום, לפי הזן), ולכן הוא משמש כצמח נוי; ג. גידול זה נחשב בימינו, כבעבר, לצמח מרפא חשוב משום תכונותיו הרפואיות, במיוחד בטיפול בבעיות עור ובכוויות.⁸⁶

80. "אלווי" הוא גם שמו של עץ הבושם *Auillaria agallocha*, שיש המזהים אותו עם ה"אָהָלים" (במדבר כ"ד, ו) או ה"אלמגים" (מל"א י', יא-יב) שבמקרא, אולם אין קשר בין האלוורה לבין עץ זה.

81. י' הירשפלד (לעיל, הערה 12), עמ' 184.

82. בכתבים מהתקופה היוונית-רומית מוזכרים גידולים שונים בכלים ובעציצים. כך, למשל, גידול קישואים בעציצים צוין במשנה (עוקצין פ"ב מ"ט). פליניוס הזקן (79-23 לספירה) מוסר שהרומאים גידלו קישואים בעציצים שהוצבו על גלגלים. בימי הקרה הכניסום הביתה ובמזג אוויר נאה הוציאו החוצה (G. Plinius, *Naturalis Historia*, 19, 5 [LCL]). פליקס משער ששיטה זו אומצה אף בארץ (י' פליקס [לעיל, הערה 13], עמ' 138).

83. השווה: "יהיו כחציר גגות שְקָדְמַת שְלֶף יבש" (תהילים קכ"ט, ו). וראה עוד: מל"ב י"ט, כו; ישעיהו ל"ז, כז. חומרי בניין דומים, ובמיוחד טין, היו קיימים בארץ גם במאה התשע עשרה. ראה: ש' אביצור, **חיי יום יום בארץ ישראל במאה ה"ט**, תל אביב תשל"ג, עמ' 37-39.

84. פירוש הרדב"ז על משנה תורה, הלכות שמיטה ויובל, פ"א ה"ו.

85. על פי נ' פינברון-דותן וא' דנין (לעיל, הערה 15, עמ' 402) הקיקיון הוא שיח בר שמוצאו כנראה מאפריקה הטרופית, שהתפשט והתאזרח בארץ בתקופה הקדומה.

86. ראה: א' פנלופי, **צמחי מרפא**, תל אביב תשנ"ז, עמ' 38. על השימוש באלוורה במצרים וביוון בעת העתיקה, ראה: ד' חבקין (לעיל, הערה 65), עמ' 55.

צמחים ים תיכוניים בחצר הבית בארץ ישראל הקדומה: מסורת ותמורות

קיסוס החורש (Hedera helix) - קיסוס החורש הוא מטפס מעוצה, הגדל בחורש הים תיכוני בארץ, בעיקר בגליל.⁸⁷ ממקורות חז"ל להלן עולה שהוא הועתק ממקום גידולו הטבעי אל מגורי האדם, ושם הוא שימש כמטפס לנוי.⁸⁸ כך, למשל, יש שסיככו בו סוכות ששימשו לצל בימות הקיץ החמים, ולכן המשנה ציינה שסכך מסוג זה פסול להקמת סוכה אלא אם נקצץ (סוכה פ"א מ"ד). אפשר שהקיסוס הוכנס לגינות הבתים גם משום היותו צמח מרפא.⁸⁹

ג. עצים, ירקות וצמחי תבלין ים תיכוניים בכפר הערבי המסורתי

השטח הסמוך לבית הערבי כלל גן של עצי פרי הקרוי 'בוסתן'. עד היום, באזור ההר הישראלי, בולטים בבוסתן הגפן, התאנה, הרימון והזית, כולם משבעת המינים, ומוצאם הוא ים תיכוני.

העצים בבוסתן המשפחתי סיפקו כמה ממוצרי היסוד של התזונה הים תיכונית. הגפן, שבדרך כלל נשענה על אחד מקירות הבית ואף הצלה על גגו, סיפקה ענבים, צימוקים ודבש ענבים ('דבס'). התאנה סיפקה תאנים טריות ומיובשות כגרוגרות או כדבלות. הרימון סיפק גרגרים מתוקים וחמוצים, ואילו הזית סיפק זיתים ושמן למאכל, לתאורה, לסיכה ולרפואה. בוסתני העשירים הערביים הכילו גם עצי מאכל שאינם ממוצא ים תיכוני, כגון תפוח, משמש, שזיף, אגס ואגוז.⁹⁰

מקור חשוב מימי הביניים המלמד על שילוב פרחי נוי בחצר הבית בארץ ישראל הוא **ספר השאלות והתשובות** של ר' דוד בן זמרה (הרדב"ז). בשאלה שהופנתה אליו באשר לדיני כלאיים, נכתב:

מי שיש לו גנה קטנה בא"י וזורע בה מיני זרעים ואינו מכוון בהם לאכילה כלל אלא למראית העין [= לראווה ונוי], אם מותר לזרוע אותה כלאיים.⁹¹

על אף שקשה לדעת בוודאות אם 'גינה קטנה' הינה שטח חקלאי מצומצם או שטח המצוי בסביבת הבית, נראה לנו יותר, שגידול פרחי נוי יועד דווקא לאזור העירוני, כדי להוסיף נוי לבית ולשטח הצמוד לו. אם נכונה הנחתנו, הרי שניתן לטעון כי זהו

87. נ' פינברון-דותן וא' דנין (לעיל, הערה 15), עמ' 458.

88. השווה: י' פליקס, **עצי בשמים** (לעיל, הערה 2), עמ' 228. על השימוש בגידולים מטפסים לשם הצללה, ראה עוד מאמרי: 'צמחים, גידולים חקלאיים ומוצריהם כסכך לסוכות - בעולם ההלכה היהודי', **בז"ד** 14, תשס"ד, עמ' 79-98.

89. ראה: ע' אלון (לעיל, הערה 40), 10, עמ' 246.

90. תיאור של בוסתן גדול בצידון שבמרכזו בקתה, ראה אצל: ה"ב טריסטרם, **מסע בארץ ישראל**

לחקר חיי הארץ וטבעה - יומן 1863-1864, ח' בן עמרם (מתרגם), ירושלים תשמ"א, עמ' 32-

33. עוד על הבוסתן הערבי, ראה: ש' אילן, 'נופי ארץ ישראל במאה ה"ט', **קרום** 34,

תשמ"ד, עמ' 97.

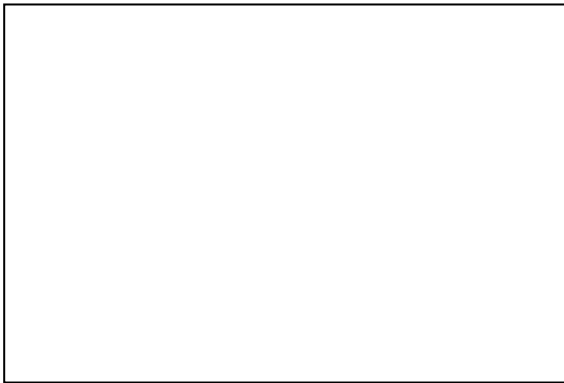
91. שו"ת רדב"ז, ורשה תרל"ב, ח"ו סימן ב אלפים רנג.

אחד המקורות הבודדים והראשונים בימי הביניים המלמד על גידול מכוון של צמחי נוי בארץ. על פי השאלה ניתן להבין כי לשואל הייתה זו סוגיה חדשה, ככל הנראה משום שבאופן רגיל השתמשו בגינה לצרכים פרקטיים יותר, כלומר צמחים וגידולים המספקים פרות למאכל. אולם הרדב"ז משיב:

לא מצאתי מקום לשאלה זו. וכי באכילה תליא מילתא? [...] כי אין האיסור תלוי אלא בזריעה [...] וכיון שהדבר תלוי בזריעה מה לי שיזרע לאכילה או למראית העין.

עצי הגינה שימשו גם כמקור לבילוי ומנוחה. הנוסע א"ס נורוב, שביקר בארץ במאה התשע עשרה, מדווח כי לפעמים לדיירי הקומה העליונה בעיר העתיקה בירושלים הייתה 'חכורה' - שטח בלתי מרוצף על פני עיי מפולת של חורבה עתיקה. לעתים נמצאו במרכז החכורה עץ זית, תות, תאנה או דקל, שבצלם נהגו דיירי הבית לשבת ולהינפש.⁹² לפי תיאורים אחרים גידלו בגינת הבית עצים מיוחדים יותר, כגון בננות (ראה איור מס 3), וגם עצים ופרחים ריחניים, כדוגמת הסיגל הריחני והכופר הלבן.⁹³ מקורות המאה התשע עשרה מדווחים גם על גינות גדולות שהקיפו את הבתים. מחוץ לערים, כגון מחוץ לירושלים העתיקה, היו גם 'קצרים' (= ארמונות בערבית). היו אלה בתים בודדים בבעלותם של שיח"ם מוסלמים מכובדים. הבתים היו מוקפים בגנים ובכרמי זיתים, ענבים, תאנים וסקדים, ובחלק ממבנה הארמון היו חדרים לעיבוד התוצרת החקלאית.⁹⁴

כפי שמוסר ש' אביצור, במהלך המאה התשע עשרה, כפריים בארץ ישראל השתמשו במידה רבה בירקות שדה שגדלו בר בשטחים הפתוחים, וכן בירקות שגידלו בחצר של בית המגורים הפרטי.⁹⁵ החוקר הגרמני ג' דלמן, בחן את אורח

איור מספר 3: שיח בונה בחצר בית (איור מתוך: מ"א רוג'רס [להלן, הערה 93], עמ' 238).

92. A.S. Norov, *Jerusalem and Sinai 1*, Petersburg 1878, pp. 282-289.

93. מ"א רוג'רס, **חיי יום-יום בארץ ישראל**, ר' זאבי (מהדיר), תל אביב תשמ"ד, עמ' 138, 237.

94. י' בן אריה, **עיר בראי תקופה - ירושלים במאה ה'ט**, ירושלים תשל"ז, עמ' 85.

95. ש' אביצור (לעיל, הערה 83), עמ' 200; הנ"ל, **אדם ועמלו - אטלס לתולדות כלי עבודה ומתקני יצור בארץ ישראל**, ירושלים תשל"ו, עמ' 35. תיאור של ערוגות קטנות המכילות גידולי תבלין ים תיכוניים, המשקף ככל הנראה את המציאות החקלאית באזורנו בימי

צמחים ים תיכוניים בחצר הבית בארץ ישראל הקדומה: מסורת ותמורות

חייהם של ערביי ארץ ישראל בראשית המאה העשרים, ובעקבות כך הקביל ולמד על המנהגים של תושבי הארץ החקלאיים בעת העתיקה. בספרו **עבודה ונוהג בארץ ישראל**, הוא מייחד פרק חשוב לצמחי התבלין (בגרמנית: Gewurzgemüse) שגידלו בארץ, שמותיהם העבריים והערביים, ושימושיהם. הוא מזכיר אותם כגידולי גינה (בגרמנית: Garten), ולא דווקא בזיקה לחצר, אולם כפי הידוע, גידלו אותם בדרך כלל בקנה מידה קטן, בחצרות הבתים גם בתקופה זו. בין התבלינים הים תיכוניים הבולטים שהוא מונה נכללים מנתה, שמיר, כוסבר ופיגום.⁹⁶ ממספר סיבות גידול הירקות בשדות חקלאיים היה מצומצם:

- א. בתנאי הבעלות הקרקעית המשותפת וגידולי חובה אחידים לכל הכפר,⁹⁷ לא היה מקום לגינות ירק, אלא בשטחים שברשות היחיד ליד הבית.
- ב. בעיות שיווק - ירקות מטבעם אינם ניתנים לשימור או לייבוש, בניגוד לפרות כמו הזית, הגפן והתאנה, ולכן לא ניתן לגדלם בכמויות.
- ג. הירקות זקוקים לטיפול רב: ניכוש הקרקע או עישובה, וכדומה.
- ד. הירקות זקוקים להשקיה מתמדת (גידולי שלחין), ולכן יש צורך במקור מים זמין.
- ה. השוק שאמור היה לקלוט את הירקות היה מצומצם.

על רקע זה, רוב גידולי הגינה נועדו, לפי טיבם, לצרכים אישיים של מגדליהם, ומעט מאוד, בקרבת הערים, נועדו לשיווק. בדרך כלל, גידלו בגינות קטנות בקרבת הבתים מספר מצומצם של ירקות, כדוגמת הבצל והמלפפון, ולפעמים גם תבלינים. האישה הערבייה, ששהתה בבית כחלק מתפקידה בניהולו (בישול, כביסה וגידול הילדים), טיפלה בגינה הביתית הקטנה (השקיה ועישוב), בעוד שהגבר יצא אל השדה.⁹⁸

יש מקום להניח, שמציאות זו משקפת גם את המצב בתקופות קדומות יותר, על רקע משק הירקות המוגבל ותפקידה המסורתי של האישה. במהלך המאה התשע עשרה התחוללה מהפכה בענף גידול הירקות. שטח הירקות גדל, וחל גידול במספר הירקות ובטיבם. עיקר אספקת הירקות הייתה משטחים חקלאיים רחבים מחוץ

הביניים, מצוי בחיבורו הגדול של הרמב"ם (המאה השנים עשרה) **משנה תורה**: "ויש מזרעוני גינה זרעונים שדרכן לזרוע מהן שדות, כגון הפשתן והחרדל... ויש מזרעוני גינה זרעונים שאין דרך בני אדם לזרוע מהם אלא **ערוגות ערוגות קטנות** [ההדגשה שלי, אא"ש], כגון הלפת והצנון והתרדים והבצלים והכסבר והכרפס והמרור וכיוצא בהן, ואלו הן הנקראים מיני ירקות" (הלכות כלאיים, פ"א ה"ט. והשווה לדבריו שם, פ"ד ה"ג: "אבל מיני ירקות, הואיל ואין דרך בני אדם לזרוע מהן אלא **מעט מעט**..."). במקור זה מתייחס הרמב"ם לגידולים הנזרעים בכמויות גדולות (בלשונו: "שדות"), כדוגמת החרדל, ולזרעים אחרים שמגדלים אותם באופן מצומצם. מדברי הרמב"ם ניתן להבין שמדובר בשטחים חקלאיים מוגבלים, או בגידולים שבגינה הביתית לשם אספקה לצורכי המשפחה.

⁹⁶ G. Dalman, *Arbeit und Sitte in Palastina* 2, Gtersloh 1928-1942, pp. 290-296.

⁹⁷ על אופן השימוש בקרקע והבעלות עליה, ראה: ש' אביצור (לעיל, הערה 83), עמ' 187-188.

⁹⁸ ש' אביצור, **אדם ועמלו** (לעיל, הערה 95), עמ' 200.

לשטחי הכפר, בעוד שהגידול בסביבת הבית הצטמצם.⁹⁹

ד. צמחים בגינה הביתית בשכונות ירושלים הישנות

השטח הפרטי מסביב לבית, בשכונותיה הישנות והצפופות של ירושלים שמחוץ לחומות, היה מצומצם למדי.¹⁰⁰ הרחוב בנוי היה בעיקר מאבנים מקומיות, שהקנו לו צורה, מבנה וצבע חד-גוני למדי. הפתרון ל'שבירת' חד-גוניות זו היה, בין היתר, שילוב של צמחים בעציצים, בכלים ממתכת או בכלי קיבול שונים, שהונחו בסביבת פתחי הבית (ראה איור מספר 4). העציצים הכילו מגוון צמחים, ביניהם פרחים, צמחי תבלין וכן בשמים, ששימשו, בין היתר, את האוכלוסייה הדתית להבדלה או לטקסים יהודיים אחרים. בין הצמחים הים תיכוניים הבולטים שהונחו במכלים, היו ריחן הבזיל (= ריחן מצוי, *Ocimum basilicum*), הפיגם וההדס. עדות לשימוש בצמחים לנוי בירושלים של המאה התשע עשרה נמצא בתיאוריה של א"מ פין, בספרה **בית בארץ הקדושה**. היא מספרת על ביקורה בבית הספר היהודי לבנות שנבנה על ידי משה מונטיפיורי, שתרם רבות לפיתוחה של העיר ירושלים במהלך מאה זו:

נכנסנו דרך הדלת... אל מרפסת שקירותיה הנמוכים והרחבים הפכו לגן. עציצי פרחים שותלו בקיר המרפסת במרחקים שווים, לאורך קצות המעקה. ככה התייחדה מעין פינת שושנים שעשתה רושם מצוין. המטעים נשתמרו כמעט באותו הגודל והגובה. שיחי השושנים, ציפורניים וצמחי בושם במלוא פריחתם שימשו ניגוד ברור כנגד הסרפדים שחורי העלה, היסמין מכף התקוה הטובה והקירות הלבנים.¹⁰¹

לפי דבריה של פין, המרפסת והגינה שבבית הספר תוכננו כמקום אסתטי לבילוי. בניגוד לשאר הגינות בירושלים, המאולתרות בעציצים ובמכלים, הרי שהגינה בבית הספר תוכננה מבחינת המבנה, אופי הצמחים וסידורם. גינה זו הייתה שונה גם מבחינת מיני הצמחים, שכן היא הכילה צמחים חדשים שאינם ממוצא ים תיכוני. תיאור דומה של עיצוב המרפסות והגינות החדשות של תושבים ממוצא אירופאי בירושלים, המשלב צמחים ים תיכוניים מקומיים עם צמחים זרים, מובא ביומנה של

99. על הרחבת הגידול של סוגי הירקות באזור ירושלים ניתן ללמוד מדיווחים שונים של הנוסעים. ראה: E.A.M. Finn, *Home in the Holy Land*, London 1866, pp. 321-322; ה"ב טריסטרם, בתוך: מ' איש שלום, **מסעי נוצרים לארץ ישראל**, תל אביב 1965, עמ' 722.

100. מסיבה זו נהגו היהודים והמוסלמים בירושלים לצאת בימי שבת וחג אל השטחים הפתוחים מחוץ לעיר, ששימשו להם כמקום בילוי ונופש שבו אפשר לשאוף אוויר צח. עדויות לתופעה מצויות בספרי נוסעים נוצרים שביקרו בארץ במאה התשע עשרה. וראה: ' בן אריה (לעיל, הערה 94), עמ' 87; א"א שמש, **צמחים וגידולים בארץ-ישראל במאה ה-19 (1799-1882) על-פי ספרות הנוסעים**, עבודת סמינריון, אוניברסיטת בר אילן, רמת גן תשנ"ד, עמ' 55.

101. בתרגום איש שלום (לעיל, הערה 99), עמ' 696.

צמחים ים תיכוניים בחצר הבית בארץ ישראל הקדומה: מסורת ותמורות

מ"א רוג'רס, שנכתב בשנים 1855-1859:

אחרי כן ביקרנו אצל מספר משפחות אירופאיות... במרפסות ובפרוזדורים [= שבילי
גן מקורים, אא"ש] הנתמכים בעמודים, פרחו פרחים אנגליים בינות פרחי היסמין
וההרדוף המקומיים, כשמעליהם מצלים סבכות של עלי גפן.¹⁰²

לפי תיאור זה משתמע, שמרפסת הבית תוכננה כיחידת מעבר פונקציונלית המשלבת
בין מאפייני הבית והגינה. מחד גיסא, ניתן היה לשבת בה כמו בבית, ומאידך גיסא,
הצמחים והפרחים שגדלו בה השרו אווירה של גן ירוק ופורח (ראה איור מספר 5).

איור מספר 4: צמחיית
ה'חצר' בשכונת נחלאות
בירושלים (צילום: עינת
אנגלר-שמשי).

איור מספר 5: מרפסת
בית בשכונת נחלאות
בירושלים (צילום: עינת
אנגלר-שמשי).

102. מ"א רוג'רס (לעיל, הערה 93), עמ' 35.

רוג'רס מציגה את שלל הצמחים שגודלו במרפסת ובגינה של הבית האירופאי בירושלים: פרחים אנגליים, הרדוף, יסמין וגפן. הרדוף הנחלים (Nerium oleander) הוא שיח מצוי בנחלי האכזב של ארץ ישראל,¹⁰³ והוא הוכנס לגינות הנוי משום היותו ירוק עד ובעל פרחים יפים (למרות היותו רעיל). לא נתברר מתיאורה של רוג'רס לאיזה מין יסמין היא מתכוונת. יסמין שיחני גדל בר בארץ והוא משמש לנוי. לעומתו, יסמין ערבי ויסמין רפואי הריחניים, מוצאם מהודו ומפרס,¹⁰⁴ וגם הם היו ידועים באזורנו כצמחי בושם כבר בתקופות קדומות.¹⁰⁵

ה. דיון ומסקנות

המקורות ההיסטוריים שהובאו במאמר, מלמדים על גידול של מגוון צמחי תרבות וצמחי בר ים תיכוניים מקומיים בחצר של הבית הארץ ישראלי הקדום. שטח החצר שימש למגוון מטרות, ובין היתר גם לזריעה ולנטיעה, אולם ככל הנראה השימוש בחצר למטרה זו היה מוגבל, והוא היה תלוי בטיפוס הבית ובאופי החצר (גודל, היעדר ריצוף, מקורות מים זמינים).

ניצול חצר הבית כשטח חקלאי זעיר ששולבו בו צמחים ים תיכוניים, נבע משתי סיבות עיקריות:

א. סיבות פרקטיות - הוכנסו לגינה גידולי מאכל, בושם, מרפא, צל ונוי, שהיו חלק מהתרבות הקולנירית והרפואית באזור הגאוגרפי הים תיכוני בכלל ובארץ ישראל בפרט. הקדמונים היו מעוניינים שהצמחים יהיו בהישג יד, ולכן הכניסו לגינתם הפרטית.

ב. גודלו בגינה צמחים בעלי משמעות סמלית בעולם הרוח היהודי, כגון ההדס, שהוא צמח מרכזי בעולם ההלכה והמנהג.

יש להניח, שמלבד הסיבות שציינו לעיל, הקדמונים בארץ ישראל העדיפו לגדל בגינתם את הצמחים הים תיכוניים משום היותם זמינים ונפוצים בסביבה הקרובה, ומשום התאמתם לאקלים באזור מוצאם. ללא ספק, גינת העשירים בעת הקדומה הייתה שונה משל גינת פשוטי העם. גינות האמידים היו גדולות ומפוארות יותר, והן הכילו גם עצים יקרים שאינם ממוצא מקומי. צמחייה זו שימשה באופן בולט יותר לנוי ולהתפארות.

כפי שעולה מהדברים שהבאנו, הייתה לעץ שבחצר בתקופת חז"ל, ובדומה גם בגינה הערבית-מסורתית, חשיבות כפולה. הוא שימש בראש ובראשונה למאכל פירותיו, אולם היה לו גם שימוש משני - ישיבה בצלו לשם מנוחה ובילוי, וזאת כחלק

103. נ' פינברון-דוהן וא' דנין (לעיל, הערה 15), עמ' 508.

104. על מיני היסמין בארץ ראה: א' פאהן ואחרים (לעיל, הערה 76), עמ' 334-335.

105. ראה: ז' עמר, גידולי (לעיל, הערה 2), עמ' 178-179.

צמחים ים תיכוניים בחצר הבית בארץ ישראל הקדומה: מסורת ותמורות

מתפקידי החצר כשטח פונקציונלי המשלים את השימושים של מבנה המגורים. על רקע זה הועדפו עצי מאכל על פני עצי סרק, וכדי ליהנות משתי הפונקציות נשתלו עצי מאכל בעלי צמרת רחבה יחסית.

מחקר זה מתמקד בחצר הארץ ישראלית, אולם ממהלך הדיון אנו למדים גם על גידולי החצר הבבלית בתקופת האמוראים. כך למשל, בעוד שבארץ ישראל גידלו בחצר גפן, תאנה ורימון, שהם גידולים ים תיכוניים מובהקים, הרי שבבבל גידלו בחצר עצי תמר, שהם גידול אוהב חום, וזאת על רקע היות התמר גידול נפוץ וחשוב בראליה הבבלית. זאת ועוד, המקורות הבבליים מוסרים על גידול ורדים בגינות העשירים.

לעת עתה, לא מצאנו הבדלים משמעותיים בעיצוב הבוטני של החצר בארץ ישראל, בין תקופת המשנה לבין תקופת התלמוד, ונראה שהדבר מעיד על המשך מסורת התכנון של הבית הקדום ושל שימושי החצר.

בתיאורי הנוף של ארץ ישראל במאה התשע עשרה ניתן להבחין בעובדה, שבגינות של מתיישבים אירופאיים שולבו צמחים ים תיכוניים, כגון הרדוף הנחלים, ששימש כצמח נוי, לצד צמחים ממוצא זר. ככל הנראה, זהו אחד המפנים שחלו באופי, בעיצוב ובסגנון של גינת הבית בארץ ישראל. ניתן להניח, שיוצאי אירופה נהגו כך כדי לזכור את ארצות מוצאם ואת נופי עברם.

עם התחדשות היישוב היהודי בארץ ישראל ועד לעשורים האחרונים, בולטת בגננות הציבורית והפרטית המגמה לשלב מגוון צמחי נוי שהם ילידי ארצות זרות.¹⁰⁶ גינות רבות מבוססות על צמחים זרים, והמראה הכללי שלהן שונה מצורת הגינה ה'ים תיכונית' הקדומה.

הגידולים החדשים הגיעו ממגוון ארצות ואזורים גאוגרפיים:¹⁰⁷ אוסטרליה (אקליפטוס, אֵילַנְתָּה בְּלוֹטִית וְגִרְוִילִיָּאָה);¹⁰⁸ הודו (פיקוס בְּנִגְלִי, סִיסָם הוּדִי וְחִזְרָן מצוי); סין (תוֹזִיָּה מְזַרְחִית, לִיגוֹסְטְרוֹם סִינִי, הִידְרַנְגִּיָּאָה וְחַבּוּשִׁית אֶפְקִית); אמריקה (בוֹגְנִילִיָּאָה, מוֹנְסֵטְרָה, פִּילוֹדֶנְדְרוֹן וְיוֹקָה אֶלוֹאִית); דרום אפריקה (עֶפְרִית הַכֶּף, סְקוּמִית הַכֶּף וּפְלֶרְגוֹנִיוֹם), ועוד.

106. לא נעמוד במסגרת זו על הסיבות למגמה זו, אולם נציין דוגמה אחת לכך. האקליפטוס הובא לשם ייבוש הביצות, ולמעשה תועלתו הייתה שולית מאוד. היום הוא גורם במידת מה נזק בכך ששורשיו חודרים למי התהום וגורמים לדיות (= נידוף מים על ידי צמחים דרך הפיוניות שבעלים) מרובה. אם ירצה השם נפרסם מאמר נפרד, ובו נדון במאפייניה של הגינה המודרנית, לצד הערכה של מגמת השילוב של צמחים זרים בארץ ישראל, לנוכח המציאות האקלימית, ההידרולוגית וכד'.

107. אין צורך לומר שרשימת הגידולים שלהלן היא חלקית בלבד.

108. דיון מקיף בנושא זה ראה: ג' ביגר ונ' ליפשיץ, 'עצים אוסטרליים בארץ-ישראל', **מחקרים בגיאוגרפיה של ארץ-ישראל** יד, ירושלים תשנ"ד, עמ' 108-121.

הגננות המודרנית לא התעלמה לחלוטין מהצמחים המקומיים, ולכן הוכנסו אל גינות הנוי גם צמחי בר ים תיכוניים (חלקם פותחו כזנים תרבותיים), במגוון צורות חיים וטיפוסים. אולם, כאמור, אין הם מעצבים עיקריים של נוף הגינה בארץ. בין הבולטים בצמחים הים תיכוניים שהוכנסו לגינות הם (לפי קבוצות):

עצי נוי: אשל, דולב מזרחי, ברוש, אלת מסטיק, כליל החורש וער אציל.
שיחי נוי: אוג הבורסקאים, אחירותם החורש, הדס מצוי, הרדוף הנחלים, מורן החורש ורותם המדבר.

מטפסים: יערה איטלקית וקיסוס.

צמחי בצל ופקעת: אירוס, יקינתון, כלנית, נורית, שושן צחור ורקפת.

צמחים סוקולנטיים (בשרניים): אָהֶל ואלוורה.

צמחי נוי עשבונניים: חרצית, לוע ארי, מנתור ועדעד.

כפי שהראינו במאמר, חלק מצמחי הבר שהוכנסו לגינה המודרנית אוקלמו כבר בתקופות קדומות, כגון הדס מצוי, קיסוס, אָהֶל ואלווי.

בשנים האחרונות ניכרת מגמת חזרה, אם כי אטית, של צמחים ים תיכוניים לתוך הגינה הארץ ישראלית. ניתן להציע מספר הסברים למגמה זו, אם כי קשה עדיין למצוא לכך ביסוס מדעי במקורות הספרות המחקרית העכשווית:

א. מדובר ב'אפנה גננית' עכשווית או ברצון להתחבר לנוף הצמחים המקומי

הקדום, וליצור אווירה ים תיכונית, המתאפיינת בנוף בגוונים של ירוק כסוף.¹⁰⁹

ב. התאמת הגידולים הים תיכוניים לאקלים וליובש המקומי, ובעקבות כך גם

חיסכון במים, על רקע משבר המים בישראל.¹¹⁰

ג. טעמים פרקטיים - שימוש בצמחי מרפא הגדלים בסביבת הבית, כגון האלוורה

ומיני תבלין, כחלק מחזרה אל הרפואה הטבעית. בערים הגדולות ובאזורים

צפופים שבהם חלקות הצומח הסמוכות לבתים מוגבלות, מנצלים פינות שונות

לגידול צמחי תבלין, כגון בעציצים במרפסות, בכניסה לבית, על אדני החלונות

ועל הגגות.¹¹¹ צורת גידול דומה מקובלת עד היום בשכונות הישנות של

ירושלים.

109. על שילוב צמחים ים תיכוניים בגינה המודרנית ראה: ע' יערי, 'צבע הכסף', **בנין ודיוור - מגזין**

ישראלי לעיצוב הבית והסביבה 66, 2000, עמ' 84-81.

110. בהקשר זה נציין, שישנם צמחים חדשים שהיו מקובלים מאוד בארץ, אולם הם 'יצאו

מהאפנה' מסיבות אחרות. כך למשל, מיני הרוביניה (Robinia) משמשים כעצי נוי ויער

וכצמחי דבש מצוינים. הרוביניה היה עץ נוי מקובל מאוד בארץ, אולם לאחרונה הוא נדחק

מפני עצים אחרים משהתברר כי פריחתו, המדיפה למרחוק ריח מתוק ונעים, גורמת לחלק

מהאנשים אלרגיה נשימתית. ראה: ע' אלון (לעיל, הערה 40), 12, עמ' 158.

111. על כך ראה: ד' חבקין (לעיל, הערה 65), עמ' 36-28 (בליווי תמונות).

צמחים ים תיכוניים בחצר הבית בארץ ישראל הקדומה: מסורת ותמורות

ללא ספק, ניתן לומר שההבדל הבולט בין הגינה הקדומה לגינה המודרנית הוא, שהגינה הקדומה התבססה על הגורם הפרקטי, קרי: אפשרות להפקת תועלת מן הגינה, כגון גידול צמחים לשם מאכל, או הטלת צל לשם ישיבה תחתיו בימים חמים. מבחינה זו, קיים דמיון בין שימושיותה של הגינה הפרטית בתקופת חז"ל לבין הכפר הערבי המסורתי, שבו גידלו ירקות וצמחי תבלין לשם אספקה ביתית. לעומת זאת, מטרת הצמחייה בגינה המודרנית היא בעיקר אסתטיקה ונוי.